

Istorija / History

2020, t. 120, Nr. 4, p. 29–49 / Vol. 120, No. 4, pp. 29–49, 2020

Prof. Zigmo Žemaičio veikla, siekiant grąžinti Vilnių Lietuvai 1920–1922 m.

Dr. Audronė Veilentienė

Kauno technologijos universitetas, K. Donelaičio g. 73, LT-44029 Kaunas
 El. p. audrone.veilentiene@ktu.lt

Anotacija. Straipsnyje analizuojama visuomenės veikėjo, Aukštųjų kursų Kaune iniciatoriaus ir vedėjo, vėliau – Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto profesoriaus Zigmo Žemaičio veikla, siekiant grąžinti Vilnių Lietuvai 1920–1922 metais. Gimęs ir gyvenęs Rytų Lietuvoje Z. Žemaitis gerai pažinojo šio krašto lenkiškai kalbančių gyventojų mąstyseną, problemas ir buvo įsitikinęs, kad tik Lietuva gali užtikrinti jiems tinkamas ekonomines sąlygas ir kultūrinės teises. Atkuriant Lietuvos valstybę Z. Žemaitis pradėjo leisti knygeles lenkų kalba, kuriomis stengėsi paveikti lenkakalbių Rytų Lietuvos gyventojų nuomonę. Ši jo veikla buvo pastebėta ir teigiamai vertinama Lietuvos valdžios atstovų. 1920 m. pabaigoje jis dalyvavo Lietuvos ir Lenkijos derybose Varšuvoje, kur aktyviai dirbo užkulisuose, susitikdamas su Lenkijos ir Vilniaus krašto politiniais veikėjais. 1921 m. Z. Žemaitis dalyvavo Vilniuje vykusiose Lietuvos Steigiamojo Seimo kairiųjų frakcijų atstovų neoficialiose derybose su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis. Be to, 1921–1922 m. jis buvo Lietuvos Rytų komisijos pirmininkas. Ši Z. Žemaičio veikla iki šiol nėra tyrinėta, todėl straipsnyje siekiama išsiaiškinti Z. Žemaičio požiūrį į Vilnių ir Vilniaus kraštą 1918–1920 m., ištirti jo indėlį Lietuvos ir Lenkijos derybose, išanalizuoti jo vaidmenį derybose su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis, išnagrinėti veiklą Lietuvos Rytų komisijoje.

Esminiai žodžiai: *Zigmas Žemaitis, Vilnius, derybos, Lenkija, Lietuvos Rytų komisija.*

Abstract. This paper analyses the activity of Zigmas Žemaitis, a public figure, initiator and leader of Higher Courses in Kaunas, and later professor of the University of Lithuania (since 1930 – Vytautas Magnus University) seeking to return Vilnius to Lithuania in 1920–1922. Born and residing in East Lithuania, Žemaitis was well acquainted with the mindset and problems of the Polish-speaking population of this region and he was convinced that only Lithuania could

guarantee them adequate economic conditions and cultural rights. During the restoration of the state of Lithuania, Žemaitis started publishing books in the Polish language, in which he tried to influence the opinion of the Polish-speaking population of Eastern Lithuania. This activity was noticed and positively assessed by the Lithuanian government. At the end of the 1920 Žemaitis participated in the Lithuanian-Polish negotiations in Warsaw, where he actively worked behind the scenes and met with political figures from Poland and the Vilnius region. He participated in the informal negotiations of the representatives of the left factions of the Lithuanian Constituent Seimas with the Polish political groups in Vilnius in 1921. He was chairman of the East Lithuania Commission in 1921–1922. This activity has not been researched so far, therefore, the article aims to clarify Žemaitis' attitude towards Vilnius and the Vilnius region in 1918–1920, to investigate his contribution to the Lithuanian-Polish negotiations, to analyse his role in the negotiations with the Polish political groups in Vilnius, and to examine his activities in the East Lithuania Commission.

Keywords: *Zigmas Žemaitis, Vilnius, negotiations, Poland, East Lithuania Commission.*

Įvadas

1920–1921 m. vyko oficialios Lietuvos ir Lenkijos derybos ir neoficialios Lietuvos politikų derybos su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis, kuriose dalyvavo ne tik Lietuvos Steigiamojo Seimo nariai ir Užsienio reikalų ministerijos atstovai, bet ir aktyvus vilnietis Zigmas Žemaitis, kuris ir vėliau, iki pat Vilniaus atgavimo, aktyviai veikė, kad Vilniaus klausimas nebūtų užmirštas. Z. Žemaitis gimė Rytų Lietuvoje – Daktorių kaime (Tverėčiaus valsčius, Švenčionių apskr.). Baigęs studijas Odesos universitete, dirbo mokytoju privačiose gimnazijose Vilniuje ir aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje. 1915 m. per I pasaulinį karą gimnazijos buvo evakuotos į Voronežą, Z. Žemaitis taip pat ten pasitraukė, kur dirbo lietuvių gimnazijoje. Grįžęs į Lietuvą Valstybės tarybos įgaliotas 1918 m. pabaigoje jis įkūrė lietuvišką Švenčionių apskrities gimnaziją ir tapo jos direktoriumi, tačiau 1919 m. vasarą buvo priverstas pasitraukti iš Lenkijos okupuotos Rytų Lietuvos į Kauną. Tų pačių metų rudenį jis buvo išrinktas Kauno komercinės mokyklos direktoriumi, o metų pabaigoje tapo Aukštųjų kursų įsteigimo Kaune iniciatoriumi ir organizatoriumi¹. 1920–1921 m. jis tapo pirmuoju kursų vedėju. 1922 m. vasario 16 d. Aukštuosius kursus reorganizavus į Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universitetą, Z. Žemaitis buvo jo profesorius ir ilgametis Matematikos-gamtos fakulteto dekanas. Z. Žemaitis visą laiką sekė Vilniaus krašto kultūrinį, politinį ir ekonominį gyvenimą, stengėsi kuo aktyviau dalyvauti lietuvių tautos kovoje dėl istorinės sostinės grąžinimo Lietuvai. 1921–1922 m. jis buvo Lietuvos Rytų komisijos pirmininkas, rinko lėšas Vilniaus krašto mokykloms

¹ *Lietuvos universiteto veikimo apyskaita 1922 02 16–1924 06 15.* Kaunas, 1925, p. 137.

ir kultūros draugijoms šelpti; 1921–1926 m. – Komiteto Vilniaus krašto lietuviams remti pirmininkas, 1925–1939 m. – Vilniui vaduoti Sąjungos narys, 1926 m. išrinktas Vilniečių sąjungos pirmininku. 1929–1940 m. Z. Žemaitis buvo Vilniaus reikalų komisijos, kuri teikė rekomendacijas Vyriausybei, narys. 1934 m. Kaune jis suorganizavo Vyriausiąjį komitetą Vilniaus krašto badaujantiems šelpti.

Istoriografija apie Z. Žemaičio veiklą siekiant išspręsti Vilniaus klausimą gana skurdi. Sovietų okupacijos metais išleistame straipsnių rinkinyje apie Z. Žemaitį išspausdintas Juozo Marcinkevičiaus ir Kazimiero Umbražiūno straipsnis, kuriame aptariamos Z. Žemaičio brošiūros, aprašoma pozicija Vilniaus klausimu, labdaringa veikla šelpiant vilniečius, veikla Vilniaus reikalų komisijoje, įkurtoje Z. Žemaičio siūlymu prie Lietuvos Vyriausybės 1927 metais². Straipsnyje minima, kad Lietuvos Vyriausybė Z. Žemaitį įtraukdavo ekspertu į delegacijas, tačiau jo veikla Lietuvos ir Lenkijos derybose Varšuvoje neanalizuojama, nieko nerašoma apie tarpininkavimą neoficialioms deryboms su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis ir darbą Lietuvos Rytų komisijoje 1921–1922 metais, be to, straipsnyje, kaip ir kituose sovietų okupacijos laikotarpiu rašytuose darbuose, ypač teigiamai vertinamas Sovietų Rusijos ir komunistų partijos vaidmuo. Knygos pabaigoje pateikta Vytauto Bogušio parengta Z. Žemaičio bibliografija padėjo identifikuoti kai kurias kriptonimais pasirašytas jo brošiūras lenkų kalba. Prof. Z. Žemaičio visuomeninė veikla nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio ir Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Jo biografija, indėlis kuriant Lietuvos universitetą Kaune, nuopelnai matematikos dėstyimo metodikai ir visuomeninė veikla aprašomi Jono Kubiliaus knygoje „Matematika Lietuvos aukštosiose mokyklose 1921–1944 metais“, kurioje šiek tiek dėmesio skirta ir Z. Žemaičio visuomeninei veiklai lenkų okupuoto Vilniaus krašto labui³.

Z. Žemaičio veikla siekiant grąžinti Vilnių Lietuvai 1920–1922 metais iki šiol nėra išsamiau tyrinėta, nors jo pavardė istorikų minima Varšuvos derybų kontekste⁴. Šio straipsnio autorė taip pat paminėjo Z. Žemaitį kaip Varšuvos derybų dalyvį ir neoficialių Lietuvos Steigiamojo Seimo Lietuvos socialistų liaudininkų partijos ir Lietuvos valstiečių sąjungos bloko atstovų derybų su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis straipsnyje apie Steigiamojo Seimo delegacijų veiklą, tačiau čia pagrindinis dėmesys skiriamas Seimo narių, o ne Z. Žemaičio veiklai⁵.

Pagrindiniai šaltiniai šiai temai tyrinėti yra Z. Žemaičio dokumentai, saugomi Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS esančiame Z. Žemaičio fonde⁶, Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskijų bibliotekos Rankraščių

² MARCINKEVIČIUS, Juozas; UMBRAŽIŪNAS, Kazimieras. Zigmąs Žemaitis ir Vilniaus kraštas. *Zigmąs Žemaitis [Straipsnių rinkinys]*. [Sudarytojas: PIROČKINAS, Arnoldas]. Vilnius: Mokslas, 1979, p. 78–95.

³ KUBILIUS, Jonas. *Matematika Lietuvos aukštosiose mokyklose 1921–1944 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.

⁴ ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918–1922 m.)*. Vilnius: Mintis, 1973, p. 112.

⁵ VEILENTIENĖ, Audronė. Lietuvos Steigiamojo Seimo delegacijų veikla. *Steigiamajam Seimui – 90. Pranešimų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 181–200.

⁶ Užrašai Z. Žemaičio užrašų knygelėje 1920–1921 m. VUB RS, F. 129, b. 155.

skyruije (toliau – LMAVB RS) saugomi Lietuvos Steigiamojo Seimo Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos (toliau – LSLDP) ir Lietuvos valstiečių sąjungos (toliau – LVS) frakcijų posėdžių protokolai⁷, Z. Žemaičio asmens byla, saugoma Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) Vytauto Didžiojo universiteto fonde⁸, bei Lietuvos Rytų komisijos byla, saugoma šio archyvo Ministrų tarybos fonde⁹. Deja, archyviniai šaltiniai labai fragmentiški. Siekiant atskleisti Z. Žemaičio veiklą Varšuvos derybose, reikėjo gretinti lakoniškus Z. Žemaičio įrašus jo užrašų knygelėje, pranešimus Lietuvos Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų posėdžiuose bei derybų aprašymus spaudoje. Jo asmens byla ir Lietuvos Rytų komisijos dokumentai padėjo nustatyti šios komisijos veiklos laikotarpį ir skiriamas lėšas. Z. Žemaičio požiūrį į Vilniaus klausimą atskleidžia lenkų ir lietuvių kalbomis parašytos knygos apie Vilnių ir lietuvių bei lenkų santykius, saugomos Kauno technologijos universiteto bibliotekoje¹⁰. Jo vaidmenį Lietuvos Seimo narių ir Vilniaus lenkų politinių grupių atstovų susitikimuose ir Lietuvos Rytų komisijoje padėjo atskleisti M. Römerio dienoraščiai¹¹. Papildomos informacijos suteikė to laikmečio periodinėje spaudoje išspausdinti derybų ir susitikimų aprašymai.

Tyrimo objektas – Z. Žemaičio veikla Vilniaus klausimo kontekste 1920–1922 m. Šio mokslinio straipsnio tikslas – atskleisti Zigmą Žemaičio veiklą, siekiant grąžinti Vilnių Lietuvai 1920–1922 metais. Tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai: išsiaiškinti Z. Žemaičio požiūrį į Vilnių ir Vilniaus kraštą 1918–1920 m., ištirti jo indėlį Lietuvos ir Lenkijos derybose 1920 m. pabaigoje – 1921 m. pradžioje, išanalizuoti jo vaidmenį derybose su Vilniaus lenkų politinėmis grupėmis, išnagrinėti veiklą Lietuvos Rytų komisijoje 1921–1922 m. Tikimės, kad šis straipsnis prisidės prie Lietuvos diplomatijos istorijos ir Vilniaus klausimo tyrimų bei naujais faktais papildys aktyvaus visuomenės veikėjo Z. Žemaičio biografiją.

Tyrimo naudojami deskriptyvinis (aprašomasis), analizės ir indukcinis metodai. Deskriptyvinis ir analizės metodai taikyti siekiant atskleisti Z. Žemaičio požiūrį į Vilniaus klausimą. Dėl archyvinės medžiagos fragmentiškumo buvo taikomas indukcinis metodas, kai iš pavienių faktų ir žinių reikėjo nustatyti bendresnius teiginius. Šis metodas pasitelktas norint išsiaiškinti Z. Žemaičio veiklą oficialiose ir neoficialiose derybose, rekonstruoti Lietuvos Rytų komisijos veiklą.

⁷ Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko posėdžio protokolai. *LMAVB RS*, f. 199–22.

⁸ Zigmą Žemaičio byla. *LCVA*, f. 631, ap. 3, b. 852.

⁹ Lietuvos Rytų komisijos byla. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 19.

¹⁰ M. P. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *O przyszłość miasta Wilna i guberninji wileńskiej*. Wilno, 1918. 17 p.; Z. Ž. *O unję polsko-litewską*. Studjum ekonomiczne, polityczne i kulturalne. Wilno, 1920, 64 p.

¹¹ RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji*. [Sud. Rimantas Miknys]. Vilnius: Versus aureus, 2011; RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*. [Sud. MIKNYS, Rimantas]. Vilnius: Versus aureus, 2012; RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*. [Sud. MIKNYS, Rimantas]. Vilnius: Versus aureus, 2013.

Z. Žemaičio požiūris į Vilniaus klausimą 1918–1920 metais

Z. Žemaitis, gimęs ir gyvenęs Rytų Lietuvoje, gerai pažinojo lenkiškai kalbančių gyventojų mąstyseną, problemas ir buvo įsitikinęs, kad tik Lietuva gali užtikrinti šiam kraštui tinkamas ekonomines sąlygas ir kultūrinės teises, todėl kuriantis Lietuvos valstybei jis pradėjo šviesti vietos žmones, leisdamas knygeles lenkų kalba. 1918 m. gruodžio 2 d. laiške žmonai Stasei jis rašė, kad tautų ir valstybių klausimus spręsti ne diplomatai, o „plačiosios žmonių masės“, todėl reikia paveikti ne pavienius diplomatus ir visuomenės veikėjus, o minias: „Mano brošiūrų uždavinys ir tikslas kaip tik tas yra – veikti į minias, operuojant suprantamais argumentais.“¹²

1918 m., organizuodamas gimnaziją Švenčionyse, Z. Žemaitis parašė ir savo lėšomis išleido M. P. kriptonimu pasirašytą brošiūrą lenkų kalba „Apie Vilniaus miesto ir Vilniaus gubernijos ateitį“ („O przyszłość miasta Wilna i gubernji wileńskiej“)¹³, kurioje analizavo Vilniaus vystymosi galimybes, jei jis priklausytų Lenkijai, Lietuvai arba Rusijai. Brošiūroje autorius aiškino, kad Vilnius, prijungus jį prie Lenkijos, taps eiliniu apskrities centru. Miestas bus atskirtas nuo kitų Lietuvos dalių, kurios jį maitino, sumenks pramonė ir prekyba, padidės bedarbystė, sumažės mokyklų, įvairių įstaigų ir t. t. Carinė Rusija norėjo rusifikuoti šį kraštą, todėl darė viską, kad jis būtų ekonomiškai, politiškai ir kultūriškai silpnas. Valdžios Rusijoje keičiasi, tačiau neaišku, ar jos pakeistų savo politiką Vilniaus atžvilgiu. Z. Žemaitis įrodinėjo, kad tik Vilnių prijungus prie Lietuvos valstybės miestas suklestės, nes taps valstybės sostine, kur bus įsikūrę Lietuvos Seimas ir Vyriausybė, užsienio šalių pasiuntinybės, valstybės bankas ir kitos svarbios įstaigos. Dešimtys tūkstančių žmonių gaus darbą tose įstaigose, šimtai tūkstančių žmonių atvažiuos į Vilnių tvarkyti įvairių reikalų ir atveš milijonus rublių. Vilniuje bus atidarytas universitetas ir daugybė įvairių mokyklų, o tai pritrauks daug jaunimo, mokytojų ir dėstytojų. Čia bus leidžiama daugybė knygų, suklestės kultūra. Kadangi Vilnius taps susisiekimo ir prekybos centru, čia įsikurs daugybė gamyklų ir fabriků bei bankų. Vilniuje padidės gyventojų skaičius, todėl pakils nekilnojamojo turto kainos. Autorius teigė, kad prijungus Vilnių prie Lietuvos, miestas ne tik nieko nepraras, bet gaus didelę naudą. Jis siūlė gerai pagalvoti tiems, kurie pasisako už Vilniaus prijungimą prie Lenkijos, ar apsimoka pasmerkti Vilnių nuosmukiui, o jo gyventojus – skurdui ir vegetavimui. Jo nuomone, Vilniaus atėmimas lietuvių tautai padarytų didžiulę žalą, nes Vilnius – tai Lietuvos sostinė ir jos širdis. Svarbiausi Vilniaus paminklai yra Lietuvos valstybės paminklai ir juos statė lietuviai, nesvarbu, kokia kalba jie tuo metu kalbėjo.

Autorius padarė išvadą, kad vietiniai žmonės, nors ir kalbantys lenkiškai, turi sau pasakyti, kad jie nelinki Lietuvai ir sau blogo ir nori, kad Vilnius ir rytiniai gubernijos pakraščiai liktų Lietuvai. Jie turi tai skelbti suvažiavimų ir susirinkimų rezoliucijose ir

¹² MARCINKEVIČIUS, Juozas; UMBRAŽIŪNAS, Kazimieras. *Zigmas Žemaitis ir Vilniaus kraštas*, p. 79–80.

¹³ M. P. [ŽEMAITIS, Zigmas]. *O przyszłość miasta Wilna i gubernji wileńskiej*, 3–15 s.

protestuoti prieš Lenkijos spaudą, siekiančią prijungti tas vietas prie Lenkijos¹⁴. Knygos pabaigoje Z. Žemaitis rašė, kad lenkiškai kalbantys Lietuvos gyventojai turi ginti savo kultūrinius interesus ir siekti, kad jų atstovai dalyvautų krašto valdyme. Jis neabejojo, kad tose vietovėse, kur dauguma gyventojų kalba lenkiškai, lenkų kalba bus vartojama vietinėse institucijose ir mokyklose. Jis kvietė, kad visi Vilniaus krašto gyventojai atsikratytų visų baimių ir nepasitikėjimo ir nuoširdžiai imtųsi bendro darbo tėvynės Lietuvos labui. Po kelerių metų pasirodė kiek pataisytas minėtos knygelės leidimas, pavadintas „Przyszłe losy Wilna i Wileńszczyzny“ („Vilniaus ir Vilnijos ateitis“)¹⁵.

1920 m. vasarą vykstant Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui, Lietuva atgavo Vilniaus kraštą. Tuo metu Vilniuje Z. Žemaitis lenkų kalba išleido knygelę „Apie Lenkijos ir Lietuvos uniją. Ekonominė, politinė ir kultūrinė studija“¹⁶. Knygoje jis analizavo ne buvusios, bet būsimos abiejų šalių unijos sąlygas ir galimybes, nes tarp Vilniaus lenkų ši idėja buvo populiari. Pirmoje dalyje jis pateikė pastabas apie Lietuvos ir Lenkijos santykius susijungus šioms valstybėms. Jis rašė, kad Lietuva, turėdama mažiau gyventojų, susijungusi su Lenkija taptų maža visos Lenkijos dalimi, o tai reišktų, kad priimdami konstituciją, rinkdami Prezidentą ar vykdydami užsienio politiką, lenkai galės nesiskaityti su lietuvių nuomone ir interesais. Lietuva galės spręsti tik savo vidaus reikalus, tačiau ir tai priklausys nuo bendros valstybės sutarčių su kitomis valstybėmis. Lietuva būtų politiškai priklausoma nuo Lenkijos, tačiau, nepaisant to fakto, autorius neatmetė minties, kad, Lietuvai nusilpus, tokia unija nebūtų galima ateityje¹⁷.

Antroje dalyje Z. Žemaitis apžvelgė ekonominius bendros valstybės santykius. Lygindamas abi valstybes jis atkreipė dėmesį, kad Lietuva yra žemės ūkio šalis, o Lenkijoje išvystyta pramonė ir prekyba, ji turtinga naudingųjų iškasenų, kurias gali eksportuoti. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad jos gali viena kitą papildyti, tačiau Anglijos ir Airijos pavyzdys rodo, kad tarp tokių šalių nuolat kyla įtampa¹⁸. Be to, kyla nesutarimų tarp JAV pramonės ir žemės ūkiu besiverčiančių valstijų, tarp Anglijos ir Australijos, tarp pramoninių Vokietijos žemių ir Rytų Prūsijos. Kai kuriais atvejais ekonominiai interesai sujungia tautas į vieną valstybę, pavyzdžiui, Šveicarijoje taikiai sugyvena trys tautos – vokiečiai, prancūzai ir italai. Grįždamas prie Lenkijos ir Lietuvos ekonominių sąlygų, jis aiškino, kad jos yra visiškai skirtingos: Lenkija suinteresuota brangiai parduoti anglis, naftą, druską, geležį ir įvairius Lenkijos pramonės dirbinius ir pigiai nupirkti iš Lietuvos žemės ūkio produkcijos, o Lietuvos interesai – priešingi. Vadinamąjį interesų bendrumą ypač pabrėžia Lietuvos lenkai, tačiau jie vadovaujasi ne protu, o jausmais. Jis klausė, ar, susijungus Lietuvai ir Lenkijai, nekils ekonominių, politinių ir tautinių nesutarimų, kurie

¹⁴ M. P. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *O przyszłość miasta Wilna i guberninji wileńskiejs*, s. 16–17.

¹⁵ Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *Przyszłe losy Wilna i Wileńszczyzny*. Wilno, 1922. 47 p.

¹⁶ Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *O unję Polsko-Litewską. Studjum ekonomiczne, polityczne i kulturalne*. Wilno, 1920.

¹⁷ Ten pat, p. 6.

¹⁸ Ten pat, p. 10–11.

susilpnins abi valstybes. Autorius rašė, kad lenkai kaip didesnė ir stipresnė tauta gins savo ekonominius interesus ir gali pakenkti lietuvių tautos ekonominiams interesams. Pavyzdžiui, 1918 m. rugsėjį Varšuvoje įvykusio „kresų“ delegatų suvažiavime vienas delegatas pateikė pasiūlymą, kad „kresuose“ gyvenantys lenkų tautybės žemės savininkai savo žemę galėtų parduoti tik kolonistams iš Lenkijos karalystės, taip siekiant sustiprinti lenkų elementą „kresuose“ ir aprūpinti neturinčius žemės lenkus žeme¹⁹. Pasiūlymą delegatai sutiko labai palankiai.

Z. Žemaitis siūlė gerai pagalvoti lenku save laikančiam Lietuvos gyventojui, ar jam bus geriau, jeigu jam turinti priklausyti žemė atiteks atvykėliui, nors ir kalbančiam ta pačia lenkų kalba. Ar ne geriau būtų patiems vietiniams gyventojams dalytis žeme be svetimųjų pagalbos? Jis net neabejojo, kad Lietuvos pramonė negalės vystytis bendroje valstybėje, nes kraštas bus užverstas lenkiškomis prekėmis, o Lietuvos darbininkai turės darbo ieškoti svetur. Jis įrodinėjo, kad Lietuvos ir Lenkijos susijungimas atneš Lietuvos žmonėms materialinių nuostolių.

Vis dėlto Z. Žemaitis rašė, kad Lietuva turi daug bendrų interesų su Lenkija, todėl jai reikės palaikyti artimus ekonominius ir politinius santykius, tačiau tai įvyks tada, kai Lenkija iš tikrųjų pripažins Lietuvą laisva ir lygia sau²⁰. Autorius sukritikavo lenkų agitatorius, aiškinančius apie būsimą gerovę „broliškoms tautoms“, jei jos prisijungs prie Lenkijos, atskleidęs, kad Lenkija turės Antantei sumokėti dalį Vokietijos, Austrijos ir Rusijos skolų, kurios sudarė 25 milijardus frankų²¹. Jis įrodė, kad Lietuva, prisijungusi prie Lenkijos, turės mokėti svetimoms skoloms.

Aptardamas beveik prieš 500 metų pasirašytą Liublino uniją, Z. Žemaitis rašė, kad tuo metu abi valstybės buvo lygiavertės, nes Lietuva buvo stipri valstybė ir užėmė didesnę teritoriją negu Lenkija, abi buvo panašaus ekonominio lygio – žemės ūkio šalys. Jeigu Lietuva neteko savo politinių galių ir tapo Lenkijos provincija, dėl to negalima kaltinti ekonominių ar politinių sąlygų, dėl to kalti Lietuvos atstovai ir šlėkta, kurie dėl asmeninės naudos ir privilegijų išdavė Lietuvos tautinius ir valstybinius idealus ir padarė ją priklausomą nuo Lenkijos²². Dabartinės Lietuvos, jo nuomone, negalima lyginti su istorine Lietuva, nes ji netekusi didelės dalies savo žemių, kurios atiteko Ukrainai, Rusijai, Baltarusijai ir Latvijai, o Lietuva liko savo etnografinėse ribose. Istorinė Lietuva, apie kurią rašo Lenkijos ir Vilniaus publicistai, tėra politinė iliuzija.

Autorius aiškino, kad Lietuvos noras Vilnių matyti savo sostine yra ne „lietuvių godumas“, bet mūsų krašto gyvybinių poreikių gynimas, nes Vilnius kelis šimtmečius buvo Lietuvos politinis ir ekonominis centras²³. Vilnius negali egzistuoti be likusios Lietuvos dalies, atplėštas nuo Lietuvos ir prijungtas prie Lenkijos, jis netektų savo ekonominės

¹⁹ Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *O unję Polsko-Litewską*, p. 14–15.

²⁰ Ten pat, p. 19–20.

²¹ Ten pat, p. 21–22.

²² Ten pat, p. 24.

²³ Ten pat, p. 29.

vertės ir taptų provincijos miestu. Z. Žemaitis rašė, kad I pasaulinis karas parodė, jog mažos šalys laikėsi neutraliteto, o didelės šalys turi imperinių ambicijų ir linkusios kariauti. Jis paminėjo Lenkijos siekį būti „nuo jūros iki jūros“ – per Lietuvą prieiti prie Baltijos jūros, o prisijungus Volynę ir Podolę, ji panorės prieiti prie Juodosios jūros ir tai sukels karus su Rusija, Ukraina, gal ir Rumunija. Lenkijos ateityje jis matė nesibaigiančius karus dėl svetimų žemių.

Aprašydamas tautinius santykius, Z. Žemaitis oponavo Lietuvos–Lenkijos unijos šalininkams. Jis teigė, kad iki XIX amžiaus vidurio Lietuvos bajorai ir miestiečiai vadino save lietuviais, nors kalbėjo lenkiškai²⁴. Prasidėjus lietuvių tautiniam atgimimui – kovai už kalbą ir politinę nepriklausomybę, lietuvių bajorai nesuprato lietuvių tautos siekių, todėl negalėjo vadovauti lietuvių kultūriniam judėjimui. Šios misijos ėmėsi inteligentai, kilę iš valstiečių. Bajorų pėdomis pasekė dvasininkai ir miestiečiai. Z. Žemaitis svarstė, kiek toli pažengęs jų nutautėjimas, ar jie visam laikui liks lietuvių tautos priešais, ir priėjo prie išvados, kad abi pusės gali susivienyti dėl bendrų ekonominių interesų gynimo. Jis pranašavo, kad, susijungus Lietuvai ir Lenkijai, lenkai iš Lenkijos užims svarbiausius administracinius postus, o vietiniai lenkai neteks savo žemių ir darbo bus priversti ieškoti Lenkijoje, kaip atsitiko Poznanėje. Tai neišvengiamai prives prie pasipriešinimo prieš Lenkijos politiką, vidinių neramumų ir net kraujo praliejimo. Tuo gali pasinaudoti Rusija ar Vokietija, todėl jis siūlė Lietuvos lenkams gerai pagalvoti ir nesivadovauti jausmais, kurie gali nulemti viso krašto ateitį.

Paskutinėse knygelės dalyse Z. Žemaitis įrodinėjo, kad Lietuvai geriausia būti nepriklausomai, nes tik būdama nepriklausoma ji galės apginti savo ekonominius ir politinius interesus. Jis aiškino, kad tarp nepriklausomos Lietuvos ir Lenkijos neišvengiamai užsimegs glaudūs prekybiniai santykiai, nes tarp šių valstybių yra geras susisiekimas, lietuviai gerai moka lenkų kalbą. Siekdamas užtikrinti savo saugumą, Lietuva ir Lenkija turės bendradarbiauti ir politiniame lygmenyje, gal net sudarys karinę konvenciją prieš bendrą priešą²⁵. Tačiau tam reikia, kad Lenkija viešai paskelbtų, jog pripažįsta nepriklausomą Lietuvos valstybę su natūraliomis jos sienomis ir sostine Vilniuje, be kurio Lietuva negalės normaliai vystytis ir kuris negalės egzistuoti be Lietuvos.

Varšuvos derybose

Z. Žemaitis kaip Vilniaus klausimo žinovas ir ekspertas buvo kviečiamas dalyvauti jam pažiūromis artimo Lietuvos Steigiamojo Seimo Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos (toliau – LSLDP) ir Lietuvos valstiečių sąjungos (toliau – LVS) bloko frakcijų posėdžiuose, buvo įtrauktas į Lietuvos diplomatinės delegacijos Varšuvoje sudėtį. Tautų

²⁴ Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *O unję Polsko-Litewską*, p. 37–43.

²⁵ Ten pat, p. 44–47.

Sąjungai pasiūlius ginčą su Lenkija dėl teritorijų spręsti plebiscitu, 1920 m. gruodžio 7 d. į Varšuvą išvažiavo Lietuvos Steigiamojo Seimo delegacija, kuriai vadovavo LSLDP ir LVS bloko atstovas dr. Jonas Staugaitis, nariai buvo kunigas Vladas Jurgutis (krikščionių demokratų blokas), Stasys Digrys (Lietuvos socialdemokratų partijos (toliau – LSDP) ir Aukštųjų kursų vedėjas Z. Žemaitis²⁶. Lietuvos delegacijos Tautų Sąjungoje pirmininkas Augustinas Voldemaras ir narys Petras Klimas siuntė telegramas užsienio reikalų ministrui Juozui Purickiui, prašydami, kad nesiųstų delegacijos į Varšuvą, nes pavojinga vesti derybas dviem frontais – ir Ženevoje, ir Varšuvoje, tačiau ministras J. Purickis tame nematė nieko blogo²⁷.

Delegacija susitiko su Lenkijos užsienio reikalų ministru Eustachijumi Sapieha, Lenkijos polinių partijų atstovais. Derybose Varšuvoje dalyvavo taip pat Prancūzijos, Anglijos, Italijos, Japonijos ir Ispanijos atstovai. Oficiali Lietuvos delegacijos užduotis buvo rūpintis lietuviams belaisviais, tačiau tikrasis tikslas – ieškoti galimybių susitarti su lenkais siekiant išvengti plebiscito²⁸. Antanui Smetonai ir Augustinui Voldemarui pradėjus spaudoje kaltinti delegaciją per dideliu nuolaidumu Lenkijai, delegacijos pirmininkas dr. Jonas Staugaitis krikščionių demokratų laikraštyje „Laisvė“ išdėstė 12 punktų Lietuvos pasiūlymus Lenkijai²⁹:

- 1) Lietuvos valstybės sienos nustatomos pagal Lietuvos ir Rusijos 1920 m. liepos 12 d. sutartį, tačiau, susitarus Lietuvai ir Lenkijai, galima sienų korekcija;
- 2) Lietuva pasižada nepulti Lenkijos ir neleisti kitoms valstybėms pasinaudoti jos teritorija Lenkijos puolimui;
- 3) Lietuva garantuoja laisvą tranzitą prie jūros ir žada tartis dėl kitų ekonominių konvencijų;
- 4) Lietuva garantuoja lygias teises ir laisves visoms tautoms savo teritorijoje;
- 5) lenkams Lietuvoje suteikiama personalinė autonomija;
- 6) Lietuva viduje žada tvarkytis plačios decentralizacijos dėsniais;
- 7) vietovėse, kur dauguma gyventojų ne lietuviai, vietines kalbas leidžiama vartoti savivaldybės ir net valstybinėse įstaigose;
- 8) suteikiama amnestija politiniams kaliniams lenkams;
- 9) reikalaujama pašalinti Lenkijos kariuomenę iš Lietuvos, o kariškius, kilusius iš Lietuvos, demobilizuoti;
- 10–11) numatomi rinkimai į Seimą, kurie turi įvykti atitraukus L. Želigovskio kariuomenę ir stebint nešališkai komisijai;
- 12) Vilnius yra suvienytos Lietuvos sostinė ir Seimo būstinė.

²⁶ Mūsų delegacija Varšuvoj. *Tėvynės sargas*, 1920, Nr. 2, p. 16.

²⁷ 1920 12 11 J. Purickio telegrama P. Klimui. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 92, l. 53; Plačiau: VEILENTIENĖ, Audronė. Augustino Voldemaro veikla užsienio politikos srityje Steigiamojo Seimo laikotarpiu. *Parlamento studijos*, Nr. 25, 2018, p. 123.

²⁸ ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918–1922 m.)*, p. 112.

²⁹ D-ras J. Staugaitis. Dėlei Varšuvos derybų. *Laisvė*, 1921 04 06, Nr. 73, p. 2–3.

Delegacijos pirmininkas Jonas Staugaitis, rašė, kad visi deklaracijos punktai buvo gerai aptarti ir suredaguoti, remiantis duotomis instrukcijomis ir Steigiamojo Seimo frakcijų nuostata šiuo klausimu³⁰. Akivaizdu, kad Lietuvos nuolaidos labai didelės, o pažadas Lietuvos viduje tvarkytis vadovaujantis decentralizacijos dėsniais reiškė, kad Rytų Lietuvai gali būti suteikta autonomija.

Lenkijos pusė pasiūlė atidėti teritorijos klausimų svarstymą ir pradėti derėtis dėl draugiškų santykių užmezgimo. Pradėjus tai svarstyti Lenkijos delegacija pasiūlė karinę ir ekonominę konvencijas, todėl derybos nutrūko. 1921 m. sausio 7 d. delegacijos pirmininkas dr. J. Staugaitis ir V. Jurgutis grįžo į Kauną gauti naujų instrukcijų³¹.

Kai Varšuvoje pasklido žinia, kad išvažiuavę nariai negrįš, likę delegacijos nariai S. Digrys ir Z. Žemaitis gavo daugybę kvietimų į įvairius partinius ir nepartinius, privačius ir pusiau oficialius pasitarimus. Susitikimų metu Lenkijos kairiųjų atstovai lietuviams davė suprasti, kad jie atsisakytų unijos ar federacijos idėjos, bet Lietuvai reikalinga kantonų sistema ir tuo klausimu lietuviams reikėtų susitikti su Vilniaus kairiosiomis partijomis³². Sausio 26 d. įvyko susitikimas su generolu Aleksandru Babianskiu, kurio metu buvo aptarti tautiniai, ekonominiai, kariniai ir politiniai santykiai su Lenkija ir garantijos lenkų tautybės žmonėms³³. Z. Žemaičio užrašų knygelėje įrašyta, kad vasario 18 d. buvo pasikalbėjimas su Demokratų sąjungos (lenk. – Związek Demokratyczny) atstovais ir A. Babianskio paskaita, vasario 19 d. – malonus priėmimas pas Demokratų sąjungos pirmininką Kazimierzą Dłuskį. Tos pačios dienos 18 val. A. Babiankis nuvyko pas J. Pilsudskį pasitarti, tačiau Lenkijos vadovas pareikalavo karinės konvencijos. Z. Žemaitis pažymėjo, kad A. Babianskio programa jam labai patiko. A. Babianskio parengtą „Vidurio Lietuvos kantonų“ projektą delegacijos nariai pasiuntė Lietuvos Vyriausybei.

Z. Žemaitis užrašų knygelėje buvo pasižymėjęs kai kuriuos klausimus, kuriuos aptarinėjo su lenkais: „1) teritorijų klausimas – Vilnius, Gardinas, Augustavo apskritis, 2) tautiniai santykiai: lenkų procentas Vilniuje, Vilniaus apskrityje, kitose vietose; lietuvių procentas Vilniuje.“³⁴ Be to, apie plebiscitą jis kalbėjosi su Tautų Sąjungos atstovais Jeanu Nazet ir Lasič, kurie abejojo dėl Vilniaus likimo, o Nazet net patarė sostinę atiduoti lenkams.

1921 m. vasario 10 d. delegacijos narys Z. Žemaitis taip pat padarė pranešimą apie delegacijos veiklą Varšuvoje Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko posėdyje³⁵. Z. Žemaitis aiškino, kad Lenkijoje susidariusi klaidinga nuomonė apie Lietuvą dėl pabėgusių iš Lietuvos POW dalyvių pateikiamos neteisingos informacijos. Jo nuomone, Lenkijoje vykdomos dvi politikos – viena endekų vadovaujamo seimo, antra – J. Pilsudskio.

³⁰ D-ras J. Staugaitis. Dėlei Varšuvos derybų. *Laisvė*, 1921 04 06, Nr. 73, p. 2–3.

³¹ Varšuvos delegacija sugrįžo. *Laisvė*, 1921, Nr. 6, p. 1.

³² Iš mūsų derybų su lenkais (Pasikalbėjimas su mūsų delegacijos nariais). *Lietuva*, 1921, Nr. 33, p. 1.

³³ Užrašai Z. Žemaičio užrašų knygelėje 1920–1921 m. *VUBRS*, f. 129, b. 155; Valdžios atsakymas į St. Seimo nario dr. E. Draugelio paklausimą. *Laisvė*, 1921, Nr. 71, p. 2–3.

³⁴ Užrašai Z. Žemaičio užrašų knygelėje 1920–1921 m. *VUBRS*, f. 129, b. 155.

³⁵ 1921 02 10 Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko posėdžio protokolas. *LMABRS*, f. 199–22, l. 185.

Lietuvos atstovas Tautų Sąjungoje A. Voldemaras, grįžęs iš Tautų Sąjungos posėdžio Ženevoje, teigė, kad delegacijos nuvažiavimas į Varšuvą pakenkė Lietuvos atstovo darbui Ženevoje, nes praktiškai sustabdė derybas ir „iš viešumos jas perkėlė į slaptumą“³⁶.

Tarpininkavimas deryboms su Vilniaus lenkais

Dar nepasibaigus deryboms Varšuvoje, kai kurios Vilniaus krašto lenkų politinės grupės pradėjo ieškoti galimybių susitikti su Lietuvos Steigiamojo Seimo nariais. R. Miknio teigimu, šių derybų iniciatyva priklauso Lietuvos masonams – remiantis M. Römerio dienoraščiais konstatuojama, kad 1920 m. liepos 22 d., M. Römeriui atvykus į Kauną, S. Kairio bute buvo atkurta „Lietuvos“ ložė, kurios veikloje dalyvavo Jurgis Šaulys, Vaclovas Bielskis, Dominykas Siemaška, Augustinas Janulaitis, Mykolas Sleževičius, Jonas Vileišis, Vaclovas Biržiška, Zigmas Žemaitis, Vincas Čepinskis, Antanas Purėnas, Antanas Sugintas, Viktoras Biržiška, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Zigmas Toliušis, Peliksas Bugailiškis, Kazys Venclauskis ir kt.³⁷

M. Römeris rašė, kad iniciatyvą susitikti su Lietuvos politikais pirmieji parodė Vilniaus krajevcai (liet. kraštiečiai – Lietuvos lenkų politinė srovė, svajojusi sukurti vietinių lenkų valdomą Lietuvą, federaciniais ryšiais susietą su Lenkija). Gruodžio mėnesį Vitoldas Abramovičius ir Aleksandras Zaštautas kreipėsi į Mykolą Biržišką, ieškodami susitarimo su Kaunu dėl susijungimo su Lietuva, nes norėjo išvengti Lietuvos suskaldymo ir Vilniaus aneksijos prie Lenkijos. Tuo metu jau buvo sustiprėjusios aneksininkų gretos, todėl krajevcai jau nereikalavo Lietuvos federacijos su Lenkija ir pareiškė, kad pasitenkintų Lietuvos konvencijomis su Lenkija³⁸. M. Biržiška šią žinią pranešė užsienio reikalų ministrui J. Purickiui ir pasiūlė pasiųsti atstovus į Vilnių iširti susitarimo galimybių.

1921 m. vasario 23 d., gavusi užsienio reikalų ministro Juozo Purickio pritarimą, į Vilnių atvyko Lietuvos Steigiamojo Seimo Liaudininkų frakcijos delegacija, kurią sudarė Felicija Bortkevičienė, Vytautas Račkauskas, Jonas Makauskis ir socialdemokratų atstovas Kazys Venclauskis. Prie jų prisidėjo iš Varšuvos grįždami Zigmas Žemaitis, Bronius Kazys Balutis ir Ignas Jonynas³⁹. Vasario 24 d. visa lietuvių delegacija su M. Biržiška, Z. Žemaičiu ir M. Römeriu nuvyko pas T. Vrublevskį pasitarti. Liaudininkų frakcijos delegatai nebuvo pasiruošę rimtoms deryboms ir galvojo tik pasikalbėti su Vilniaus lenkų

³⁶ Tautų Sąjunga ir mūsų klausimas. Interviu su A. Voldemaru, grįžusiu iš TS posėdžio Ženevoje. *Lietuva*, 1921, Nr. 6, p. 2.

³⁷ MIKNYS, Rimantas. Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo. *Darbai ir dienos*, Nr. 40. Kaunas: Vytauto Didžioji universiteto leidykla, 2004, p. 206.

³⁸ RÖMERIS, Mykolas. 1920 metų spalio 22 d. Penktadienis. 1920 metų gruodžio 19 d. Sekmadienis. *Dienoraštis. 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji*, p. 358, 468.

³⁹ BIRŽIŠKA, Mykolas. *Vilniaus golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*. Kaunas: Sąjungos Vilniui vaduoti leidinys, 1930, p. 106; RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų vasario 23 d. Trečiadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 84.

politinėmis grupėmis. Z. Žemaitis aiškino, kad lietuvių delegacija turi ne tik pati teikti pasiūlymus, bet ir reikalauti konkrečių pasiūlymų iš Vilniaus lenkų. Pasitarime nutarta, kad lietuvių delegacija laikysis J. Staugaičio delegacijos Varšuvoje siūlymų: a) tautinė personalinė autonomija, t. y. tautinės kultūrinės neteritorinės savivaldos organizacija; b) tam tikra valstybės decentralizacija, kuri leistų apskričių savivaldybėms susitelkus į stambesnes grupuotes sudaryti apygardas ir autonomines sritis⁴⁰.

Vasario 25 d. M. Römeris ir Z. Žemaitis atvyko pas liaudininkų atstovus padėti parengti lietuvių siūlymus. Z. Žemaitis pateikė siūlymų projektą, kurį delegacija priėmė pagrindų deryboms. Jis apėmė 3 pagrindinius klausimus: a) teritoriją, b) vidinę valstybės sandarą ir c) santykius su Lenkija. Lietuvos teritorija į rytus buvo nubrėžta bendrais bruožais – kriterijumi pasirinkta natūrali trauka prie Vilniaus ir Nemuno. Sostinė Vilnius vadinamas Lietuvos politikos, kultūros, ekonomikos ir istorijos centru. Nutarta neakcentuoti, kad Vilnius – tautinis lietuvių centras. Lietuvos vidaus sandara, kuri buvo suprantama kaip tautinių ir sritinių teisių garantija, Z. Žemaičio projekte buvo suformuluota tokiais siūlymais: „a) lygiateisiškumas, b) personalinė tautinė autonomija (savivalda), c) plati decentralizacija, pagrįsta gyventojų savivalda, paliekant teisę apskričių savivaldoms telktis į stambesnius savivaldžius apygardų ir sričių darinius.“⁴¹ Santykių su Lenkija klausime numatyti tokie punktai: a) suvereni Lietuva tariasi su suverenia Lenkija; b) Lietuva siekia tarptautinio pripažinimo savo neutralumui; c) Lietuva išsipareigoja niekada nepulti Lenkijos ir netoleruoti savo teritorijoje jokių Lenkijai priešiškų ginkluotųjų ar kitokių pajėgų; d) Lietuva per savo teritoriją suteikia Lenkijai priėjimą prie jūros; e) Lietuva sutinka sudaryti su Lenkija prekybines ir ūkines konvencijas; f) Lietuva suteikia Lenkijai labiausiai privilegijuotas valstybės teises. Z. Žemaičio projektas papildė J. Staugaičio delegacijos projektą tarptautinio Lietuvos neutralumo pripažinimo reikalavimu, kuris suteiktų tokias pat garantijas kaip ir karinė konvencija, nes jeigu kiltų karas su Rusija, tarptautiniu mastu pripažintas Lietuvos neutralumas apsaugotų Lenkiją⁴². Šis pasiūlymas turėjo būti atsvara lenkų reikalavimams pasirašyti karinę konvenciją su Lenkija.

Derybos buvo labai sunkios, nes „Odrodzenie“ valdybos nariai valstiečiai dėl išsilavinimo stokos nesuprato lietuvių pasiūlymų. Sutarties dėl neutralumo Vilniaus lenkams nepakako, jie norėjo artimesnių ryšių su Lenkija, su kuria išvaduoti iš Sovietų Rusijos okupacijos jautėsi susiję kultūriniais, tautiniais ir istoriniais ryšiais. Vis dėlto lietuvių delegatai neatsisakė ieškoti sąlyčio taškų ir prabilo apie Baltijos sąjungos idėją ir galbūt ateityje – karinę gynybinę konvenciją. Z. Žemaitis jau buvo išvykęs ir nedalyvavo derybose, todėl nesustabdė delegatų, o M. Biržiška pritarė šiam liaudininkų siūlymui, kuris

⁴⁰ RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų vasario 24 d. Ketvirtadienis. 1921 metų vasario 25 d. Penktadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 85–88.

⁴¹ RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų vasario 27 d. Sekmadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 91–92.

⁴² RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų kovo 17 d. Ketvirtadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 125.

buvo įtrauktas ir į delegacijos tarnybinį pranešimą, o grįžus išspausdintas laikraštyje⁴³. Daugiau susitikimų nebuvo, kadangi, tarpininkaujant Tautų Sąjungai, prasidėjo Lietuvos ir Lenkijos derybos Briuselyje.

Lietuvos Rytų komisijoje

1921 m. sausio pradžioje J. Purickis prie Užsienio reikalų ministerijos įsteigė Lietuvos Rytų komisiją, kurios pirmininku paskyrė Vaclovą Biržišką, o nariais – lenką M. Römerį, žydą Simoną Rozenbaumą jaunesnįjį ir baltarusį Hasaną Konopackį, tačiau komisija buvo neveikli. Komisijos pirmininkas V. Biržiška nekvietė posėdžių ir dirbo vienas: sudarinėjo statistikos lenteles, nubraižė etnografinį žemėlapi, kuris buvo panaudotas derybose Briuselyje, bei rengė susistemintą medžiagą Vilniaus klausimu savo broliui M. Biržiškai. 1921 m. gegužę V. Biržiška atsistatydino ir komisijos pirmininku buvo paskirtas Z. Žemaitis⁴⁴.

1921 m. vasarą visoje Lietuvoje vyko protestų mintingai prieš pirmąjį Hymanso projektą, kuriame buvo numatyta Lietuvos teritoriją padalyti į lygiateisius Kauno ir Vilniaus kantonus, o Lietuvą ir Lenkiją susieti bendromis ekonomine ir užsienio politikos tarybomis, ekonomine ir karine konvencijomis⁴⁵. Priėmus šį projektą mažesnė ir silpnesnė Lietuva taptų visiškai priklausoma nuo Lenkijos. Rugsėjo 3 d. Lietuva sulaukė antrojo Hymanso projekto, kuriame Vilniaus kraštas gauna plačią autonomiją, tačiau Lietuva su Lenkija susaistyta ekonomine, karine ir užsienio reikalų konvencijomis.

1921 m. rudenį po Lietuvos ir Lenkijos derybų Briuselyje ir Ženevoje Z. Žemaitis išspausdino knygėlę „Mėginimas sutaikyti Lietuvą su Lenkija: kritiški užrašai“ („Próba pogodzenia Litwy z Polską: notatki krytyczne“)⁴⁶. Knygėlę sudaro 13 dalių: 1) analizuojamas 2-asis 13-os straipsnių Hymanso projektas ir jo priedas – 7 straipsnių protokolas, 2) bendrosios pastabos apie antrąjį Hymanso projektą; 3) bendrosios valstybės institucijos; 4) Lietuvos sienos; 5) kantonų sistema; 6) karinis Lietuvos sutvarkymas; 7) valstybiniai Lietuvos ir Lenkijos santykiai; 8) kariniai Lietuvos ir Lenkijos santykiai; 9) ekonominiai Lietuvos ir Lenkijos santykiai; 10) Lenkijos tranzitas per Lietuvą; 11) nesutarimų tarp Lietuvos ir Lenkijos sprendimo būdai; 12) Rytų Lietuvos pereinamasis laikotarpis; 13) mūsų požiūris į Hymanso projektą; 14) Tautų Sąjungos vaidmuo Lietuvos ir Lenkijos ginče. Z. Žemaitis stebėjosi, kaip P. Hymansas, žinodamas Lietuvos siekius ir lūkesčius, galutiniame projekte palaikė Lenkijos strateginius tikslus. Jis rašė, kad straipsniai apie

⁴³ RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų kovo 19 d. Šeštadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 127–128; Sveikas žingsnis. *Lietuva*, 1921, Nr. 58, p. 1.

⁴⁴ RÖMERIS, Mykolas. 1921 metų balandžio 13 d. Trečiadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 161–162; ŽUKAS, Vladas. *Gyvenimas knygai. Vaclovas Biržiška*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 114.

⁴⁵ 1921 07 06 I sesijos 114 posėdis. *Steigiamojo Seimo darbai*, sąsv. 23, p. 53–56.

⁴⁶ Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmąs]. *Próba pogodzenia Litwy z Polską. Notatki krytyczne*. Kowno, 1921, 52 p.

lenkų ir lietuvių valstybinių kalbų įvedimą Lietuvoje ir Vilniaus kantono sudarymas, priskiriant jam lietuviškas teritorijas, prieštarauja pirmajam straipsniui, nes pažeidžia Lietuvos suverenitetą⁴⁷. Z. Žemaitis atskleidė Lenkijos melą, kad „Vidurinė Lietuva“ yra savarankiška valstybė, nurodydamas, kad Lenkijos delegatas Vilniuje, darydamas pranešimą Lenkijos Seimo Užsienio reikalų komisijoje, pranešė, kad L. Želigovskio vyriausybei jau nuo 1920 m. spalio 1 d. buvo skiriami pinigai iš Lenkijos išdo⁴⁸. Z. Žemaitis nuosekliai gynė Vilniaus priklausymo Lietuvai idėją ir manė, kad Tautų Sąjunga Vilnių Lietuvai turi pripažinti nereikalaujama unijos ar federacijos su Lenkija, nes Vilnius yra istorinė Lietuvos sostinė, o paskutiniaisiais dešimtmečiais jis tapo Lietuvos ekonominio, administracinio ir kultūrinio gyvenimo centru⁴⁹.

Būdamas Lietuvos ir Lenkijos susitarimo šalininkas, tačiau matydamas neigiamą Lietuvos visuomenės reakciją ir išsigilinę į Hymanso projekto straipsnius, Lietuvos Rytų komisijos pirmininkas nepritarė Hymanso projekto priėmimui ir bandė paveikti Vyriausybę, kad Hymanso projektas nebūtų priimtas. Rugsėjo 15 d. Kaune pasklido gandai, kad Ženevoje jau nuspręstas Vilniaus likimas ir kad Lietuvos ir Lenkijos sutartis jau pasirašyta. Šią žinią gavo rusų kalba leidžiamo žydų laikraščio „Echo“ redakcija ir, norėdama pasitikslinti, paskambino Lietuvos Rytų komisijos pirmininkui Z. Žemaičiui, kuris nubėgo į Užsienio reikalų ministeriją išsiaiškinti, o grįžęs M. Römeriui pasakė, kad „žinia netikra“⁵⁰. Sklido ir gandai, kad Lietuva nutraukė derybas.

1921 m. lapkričio 18 d. Lietuvoje vykstant protestams prieš antrąjį Hymanso projektą, Seimo rūmuose įvyko visuomenės veikėjų pasitarimas Vilniaus klausimu, kuriam vadovavo Jonas Vileišis. Idėja sušaukti platesnį visuomenės atstovų susirinkimą kilo Lietuvos Rytų komisijos nariams, iš jų susirinkime dalyvavo Z. Žemaitis, M. Römeris ir S. Rozenbaumas jaunesnysis. Susirinkime dalyvavo Seimo LSDP deputatai Steponas Kairys, Vincas Čepinskis ir S. Digrys, LSDP nariai Vaclovas Bielskis ir Augustinas Janulaitis, Seimo LSLDP ir LVS bloko atstovai Jonas Staugaitis ir Petras Ruseckas, Žydų frakcijos atstovas Ozeris Finkelšteinas, teisininkas Simonas Beliackinas, Jonas Vileišis, Vaclovas Biržiška, buvęs Vilniaus komendantas Vladas Kurkauskas, ministras be portfelio Gudų reikalams Dominykas Siemaška ir šios ministerijos darbuotojai Čerkasas ir Kaziačyjnus bei baltarusis Golovinskis iš Vaclovo Lastauskio vyriausybės aplinkos⁵¹. Deja, nors buvo pakviesti, į susirinkimą neatvyko KD bloko atstovai kunigas Juozas Vailokaitis, Kazys Jokantas ir Antanas Tumėnas bei Tautos pažangos atstovas A. Smetona. Posėdyje paaiškėjo, kad šie atstovai neatsitiktinai neatvyko – dešinieji politikai nenorėjo Vilniaus kraštui suteikti apsisprendimo teisės.

⁴⁷ Ten pat, p. 20–21.

⁴⁸ Ten pat, p. 46.

⁴⁹ Ten pat, p. 49–50.

⁵⁰ RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. rugsėjo 15 d. Ketvirtadienis. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji*, p. 370.

⁵¹ RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. lapkričio 19 d. Penktadienis. *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 22–24.

Susirinkime daugiausia kalbėjo gausiausiai dalyvavę LSDP atstovai, kurie, nors buvo Hymanso projekto priešinkai, Vilniaus klausimo sprendimą matė susitarime su Vilniaus krašto gyventojais, suteikiant jiems laisvę apsispręsti dėl būsimo santykio su valstybe, nematant skirtumo, ar būtų pritarta autonomijai, ar kantonui. Susirinkimo dalyviai pasisakė už tai, kad Seimas turėtų priimti deklaraciją, kurioje būtų atskleidžiamas Lietuvos santykis su Vilniaus kraštu, paliekant jam visas teritorines ir tautines teises, kokių šis pageidautų. S. Kairiui pasiūlius, nutarta kreiptis į visas Seimo frakcijas, siekiant jas įtikinti, kad Seimas privalo viešai pasisakyti Vilniaus klausimu. Į KD bloką turėjo kreiptis susirinkime išrinkti delegatai J. Vileišis, Z. Žemaitis ir M. Römeris. M. Römeris rašė, kad Hymanso projekto šalininkams Vyriausybėje ir Seime K. Griniui ir M. Sleževičiui nepatiko šio visuomenės susirinkimo iniciatyva, nes jie nenorėjo viešumo Vilniaus klausimu. KD bloko lyderis M. Krupavičius visai stengėsi išvengti susitikimo su išrinktais delegatais, turbūt nenorėdamas, kad Vilniaus klausimas būtų svarstomas Seime⁵².

1921 m. lapkričio 21 d. Seimo LSLDP ir LVS bloko frakcijų posėdyje dr. Jonas Staugaitis pranešė informaciją iš Užsienio reikalų komisijos, kad Ministrų kabinetas dar neapsisprendęs dėl Hymanso projekto⁵³. P. Ruseckas pranešė Rytų komisijos susirinkime išsakytą pageidavimą, kad Seimas dėl Vilniaus krašto priimtų panašų nutarimą kaip dėl Klaipėdos.

Nemažai svarbios informacijos Z. Žemaitis sužinodavo masonų ložės susirinkimuose. Lapkričio 22 d. Lietuvos masonų ložės susirinkime ministras be portfelio gudų (baltarusių) reikalams Dominykas Siemaška pranešė, kad Vyriausybė turi tikslą lapkričio 25 d. savarankiškai be Seimo žinios priimti Hymanso projektą. D. Siemaška norėjo pasitarti su ložės nariais, ką jam reikėtų daryti. Jis buvo prieš Hymanso projektą ir norėjo kartu su vidaus reikalų ministru R. Skipičiu atsistatydinti. Vyriausybėje Hymanso projekto šalininkai jau turėjo daugumą ir norėjo priimti Hymanso projektą su išlygomis, kurios iš tiesų nieko nereiškė⁵⁴.

1921 m. lapkričio 24 d. į LSLDP ir LVS frakcijų posėdį atvykęs Z. Žemaitis pranešė, kad Ministras Pirmininkas K. Grinius jį informavo, jog Ministrų kabinetas Hymanso priėmimo klausimą svarstys lapkričio 25 d., o jo nutarimui nereikės Seimo ratifikavimo. Z. Žemaitis nuogaštavo, kad Seimui gali tekti tik ratifikuoti sutartis, padarytas priėmus projektą⁵⁵. Frakcijos nariai nebuvo tikri, kad Ministrų kabinetas nepriims projekto be Seimo žinios, todėl vieni reikalavo garantijų, kad taip neatsitiktų, o kiti reiškė nepasitikėjimą Ministrų kabinetu. Nutarta, kad Ministrų kabinetas dėl Hymanso projekto priėmimo privalo paklausti Seimo nuomonės.

⁵² RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. lapkričio 22 d. Penktadienis. *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 27–28.

⁵³ 1921 11 21 Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko protokolas. *LMABRS*, f. 199–22, l. 342.

⁵⁴ RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. lapkričio 24 d. Ketvirtadienis. *Dienoraštis, kn. 6: 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 30.

⁵⁵ 1921 11 21 Steigiamojo Seimo LSLDP ir LVS frakcijų bloko protokolas. *LMABRS*, f. 199–22, l. 343–344.

Lapkričio pabaigoje tarp Lietuvos Steigiamojo Seimo narių buvo išplatintas Lietuvos gelbėtojų komiteto pasirašytas atsišaukimas, reikalavęs, jog Seimo nariai nesutiktų su Vyriausybės nuostata priimti Hymanso projekto antrąjį variantą⁵⁶. Vyriausybės nariams buvo siuntinėjami anoniminiai laišakai, grasinant atentatais, jei jie sutiktų priimti Tautų Sąjungos pasiūlymus. 1921 m. lapkričio 25-osios naktį buvo įvykdytas pasikėsinimas į Lietuvos delegacijos vadovą E. Galvanauską⁵⁷. Ant jo miegamojo lango palangės buvo padėtas sprogmuo, tačiau laimingo atsitiktinumo dėka per sprogimą E. Galvanauskas nežuvo. Ministrą išgelbėjo ta aplinkybė, kad įvykus sprogimui jis ne miegojo, bet, nusiųkęs nugarą į langą, lošė kortomis. Niekas neabejojo, kad E. Galvanauską norėta nužudyti dėl politinių priežasčių, jog nebūtų priimtas Hymanso projektas.

Po pasikėsinimo į E. Galvanauską pasikeitė politikų nuomonė apie deklaraciją Vilniaus krašto gyventojams. 1921 m. gruodžio 8 d. Lietuvos Rytų komisijos posėdyje, be komisijos narių, dalyvavo vienas iš Krikščionių demokratų bloko lyderių kunigas Juozas Vailokaitis, ministras žydų reikalams ir Seimo narys Maksas Soloveičikas, ministras gudų (baltarusių) reikalams D. Siemaška, LSDP nariai V. Bielskis ir A. Janulaitis, baltarusių atstovas Golovinskis⁵⁸. Susirinkime buvo svarstytas M. Römerio parengtas manifestas. M. Römeris, V. Bielskis, D. Siemaška ir Z. Žemaitis pritarė manifesto formai. J. Vailokaitis siūlė parengti Seimo deklaraciją, analogišką Seimo deklaracijai Klaipėdos klausimu. M. Soloveičikas manė, kad pirmiausia turėtų būti Vyriausybės deklaracija, o galbūt dar ir Seimo. Jis siūlė neskubėti ir palaukti, kol paaiškės kai kurių Vilniaus krašto tautų požiūris į rinkimus į Vilniaus Seimą. Buvo nutarta atsišaukimą susieti su protestu prieš Lenkijos kišimąsi organizuojant Vilniaus Seimo rinkimus, nes, jį susiejus su Hymanso projekto atmetimu, Lietuvai gali kilti tarptautinės komplikacijos, ji gali būti apkaltinta Vilniaus krašto žmonių kurstymu. Analizuojant atsišaukimo tekstą, Juozui Vailokaičiui nepatiko atsišaukimo forma, jam atrodė, kad geriau tinka Seimo rezoliucija, o atsišaukimus gali leisti partijos. M. Soloveičikui nepatiko M. Römerio atsišaukimo projektas, nes jame nieko nesakoma apie personalinę kultūrinę autonomiją, kuri domino žydus, taip pat apie žemės reformą, kuri svarbi baltarusių valstiečiams, todėl jam susidarė įspūdis, kad atsišaukimas skirtas vien Vilniaus krašto lenkams. M. Römeris minėjo, kad atskirus pareiškimų Vilniaus krašto gyventojams projektus parengė Z. Žemaitis ir K. Grinius⁵⁹. Ministrų kabinete buvo apsvarstyti visi trys projektai ir parengtas deklaracijos tekstas, kuris perskaitytas 1921 m. gruodžio 17 d. 152-ajame Steigiamojo Seimo posėdyje.

⁵⁶ ŽEPKAITĖ, Regina. Buržuazinės partijos kai kurių užsienio politikos klausimų požiūriu. *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*, p. 205–206.

⁵⁷ Plačiau: VEILENTIENĖ, Audronė. Lietuvos visuomenės požiūris į Hymanso projektus ir pasikėsinimas į Ernestą Galvanauską. *Istorija*, 2016, Nr. 107, p. 56–85.

⁵⁸ RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. gruodžio 8 d. Ketvirtadienis. *Dienoraštis*, p. 55–57; 1921 m. gruodžio 9 d. Penktadienis. *1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 57–59.

⁵⁹ RÖMERIS, Mykolas. 1921 m. gruodžio 12 d. Pirmadienis. *1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 63–64.

Ministras Pirmininkas K. Grinius deklaracijoje akcentavo neteisėtus rinkimus į Vilniaus seimą, žadėjo protestą prieš neteisėtus rinkimus nusiųsti į Tautų Sąjungą⁶⁰.

Vyriausybė nutarė toliau dirbti su Vilniaus krašto tautinių mažumų organizacijomis, todėl prie Lietuvos Rytų komisijos nutarė įkurti visuomeninę Rytų Lietuvos reikalų tarybą. Pirmasis susirinkimas įvyko 1922 m. kovo 25 d. Steigiamojo Seimo rūmuose. Susirinkime dalyvavo Lietuvos Rytų komisijos nariai: Z. Žemaitis, M. Römeris, Čerkasas ir S. Rozenbaumas (jaunesnysis), Seimo KD bloko nariai K. Jokantas, SLDP ir VLS bloko nariai K. Grinius ir Jonas Staugaitis, LSDP – S. Kairys, M. Biržiška, baltarusių tautinių partijų sąjungos delegatai Leonardas Zajacas ir Golovinskis, deportuotų iš Vilniaus baltarusių atstovas Karabačius ir V. Bojevas, žydų atstovai ministras žydų reikalams M. Soloveičikas, Nachmanas Rachmilevičius, S. Rozenbaumas senasis, O. Finkelšteinas ir Samuelis Landau bei lenkai Aleksandras Tiškevičius ir Boleslovas Stadzevičius iš Vilniaus, tačiau lenkai neatstovavo lenkų organizacijoms⁶¹. Buvo kreiptasi į Lenkų rinkimų komitetą, bet šis pareiškė, kad lenkams atstovauja Steigiamojo Seimo Lenkų frakcija. Visi 3 Lenkų frakcijos nariai atsisakė dalyvauti kuriamoje Rytų Lietuvos reikalų taryboje, nes, jų nuomone, klausimas jau pavėluotas ir lenkai, gyvenantys Vilniaus krašte, išsakė savo nuomonę rinkimuose į Vilniaus Seimą. Lenkų frakcija nepasinaudojo proga pagerinti lietuvių ir lenkų santykius Lietuvoje ir pasirinko izoliaciją.

Lietuvos Rytų komisija ne tik patarinėjo Lietuvos Vyriausybei Vilniaus klausimais, bet ir rūpinosi Vilniaus krašto lietuvių organizacijų rėmimu bei propaganda Vilniaus ir Gardino srityse. Tai atskleidžia Lietuvos Rytų komisijos pirmininko Z. Žemaičio raštai Ministrui Pirmininkui ir užsienio reikalų ministrui. Daugiausia lėšų komisija prašė Vilniaus krašto lietuvių kultūrinėms ir labdaros organizacijoms paremti – apie 500–600 tūkstančių auksinų per mėnesį, spaudai – 40 000 ir propagandai Vilniaus (30 000) ir Gardino (20 000) srityse⁶². Pinigai propagandai pagal Lietuvos Rytų komisijos nutarimą buvo skiriami konkrečioms asmenims. Pavyzdžiui, 1921 m. sausio 31 d. Z. Žemaitis prašė išduoti 6 000 auksinų avansą Širvintos mokyklos vedėjui Alfui Mažonui propagandos reikalams⁶³. 1922 m. kovo 2 d. Z. Žemaitis prašė iš komisijos sąmatos leisti skirti propagandos reikalams 80 000 auksinų ir 25 000 auksinų spaudai⁶⁴. Paskutinis raštas Rytų Lietuvos byloje rašytas 1922 m. kovo 24 d. Jame Z. Žemaitis prašė Ministro Pirmininko E. Galvanausko skirti 600 tūkstančių auksinų Vilniaus lietuvių visuomenės labdaros ir kultūros įstaigoms⁶⁵.

⁶⁰ 1921 12 17 I sesijos 152 posėdis. *Steigiamojo Seimo darbai*, Kaunas, 1920–1922, sąsv. 32, p. 11–12.

⁶¹ RÖMERIS, Mykolas. 1922 metų kovo 25 d. Šeštadienis; 1922 metų gegužės 13 d. Šeštadienis. *1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*, p. 214–216, 283.

⁶² 1922 01 25 Z. Žemaičio raštas Ministrui Pirmininkui K. Griniui. *LCVA*, f. 923, ap. 1 b. 19, l. 15; 1921 11 11 Z. Žemaičio raštas užsienio reikalų ministrui J. Purickiui. *LCVA*, f. 923, ap. 1 b. 19, l. 18.

⁶³ 1922 01 31 Z. Žemaičio raštas Ministrui Pirmininkui E. Galvanauskui (slaptai). *LCVA*, f. 923, ap. 1 b. 19, l. 14.

⁶⁴ 1922 03 02 Z. Žemaičio raštas Ministrui Pirmininkui E. Galvanauskui. *LCVA*, f. 923, ap. 1 b. 19, l. 5.

⁶⁵ 1922 03 24 Z. Žemaičio raštas Ministrui Pirmininkui E. Galvanauskui. *LCVA*, f. 923, ap. 1 b. 19, l. 2.

Dokumentai asmens byloje rodo, kad Z. Žemaičio darbas Lietuvos Rytų komisijoje tęsėsi iki 1922 m. vasaros. Nuo 1922 m. vasario 16 d. Z. Žemaičio darbas Lietuvos Rytų komisijoje buvo traktuojamas kaip antraeilės pareigos, todėl gaudavo pusę nustatyto atlyginimo⁶⁶. Birželio 16 d. Lietuvos universiteto Matematikos-gamtos fakulteto dekanas Z. Žemaičio rašte universiteto rektoriui rašoma, kad jis dar nėra „likvidavęs savo tarnybos Lietuvos Rytų komisijoje“⁶⁷. Ši formuluotė leidžia daryti išvadą, kad jis tai jau ruošėsi daryti. 1927 m. lapkričio 23 d. Vilniečių sąjungos pirmininkas Z. Žemaitis, siūlydamas Ministrui Pirmininkui Augustinui Voldemarui įsteigti patariamąją Vilniaus krašto reikalų tarybą, rašė, kad šią spragą 1920–1922 m. užpildė Lietuvos Rytų komisija, veikusi prie Ministrų kabineto. Svarbiausiu komisijos darbu jis pavadino 1921 m. Seimo deklaraciją dėl Vilniaus, kuri buvo priimta Lietuvos Rytų komisijos pastangomis ir padarė gerą įspūdį Vilnijoje. Jo nuomone, jei panaši deklaracija būtų priimta 1920 m., kai Lietuvos administracija ir kariuomenė buvo Vilniuje, gal daug kas būtų buvę kitaip, tačiau tuo metu kai kurių vilniečių nuoširdžiais patarimais nebuvo pasinaudota⁶⁸. Z. Žemaitis teigė, kad komisijos rengti pasitarimai su įvairių tautinių ir politinių grupių atstovais Kaune ir net Vilniuje turėjo įtakos ir Vilniaus krašto gyventojams ir kad jie lėmė lenkų inscenuoto „Vilniaus Seimo“ boikotą.

Išvados

Gimęs ir gyvenęs Rytų Lietuvoje Z. Žemaitis gerai pažinojo šio krašto lenkiškai kalbančių gyventojų mąstyseną, problemas ir buvo įsitikinęs, kad tik Lietuva gali užtikrinti jiems tinkamas ekonomines sąlygas ir kultūrines teises. Kuriantis Lietuvos valstybei Z. Žemaitis pradėjo leisti knygeles lenkų kalba, kuriose, stengdamasis paveikti lenkakalbių Rytų Lietuvos gyventojų nuomonę, argumentuotai gynė Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausymo Lietuvai idėją. Ši jo veikla buvo pastebėta ir teigiamai vertinama Lietuvos valdžios atstovų, todėl kaip ekspertas jis buvo kviečiamas išsakyti savo nuomonę Vyriausybės ir Steigiamojo Seimo frakcijų posėdžiuose, įtrauktas į Lietuvos delegacijos sudėtį derybose Varšuvoje, paskirtas Lietuvos Rytų komisijos pirmininku.

Lietuvos ir Lenkijos derybose Varšuvoje Z. Žemaičio vaidmuo buvo antraeilis, nes pagrindiniai derybininkai buvo abiejų šalių diplomatai. Vis dėlto jis nemažai padėjo Lietuvos delegacijai, nes iš neoficialių pokalbių su Lenkijos delegatais sužinodavo apie

⁶⁶ 1922 05 22 Ministerių kabineto reikalų vedėjo raštas Lietuvos Rytų komisijos pirmininkui Z. Žemaičiui. LCVA, f. 631, ap. 3, b. 852, l. 17.m

⁶⁷ 1922 06 16 Lietuvos universiteto Matematikos-gamtos fakulteto dekanas Z. Žemaičio raštas universiteto rektoriui. LCVA, f. 631, ap. 3, b. 852, l. 19.

⁶⁸ 1927 11 23 Vilniečių sąjungos pirmininko Z. Žemaičio paaiškinimai dėl pateikto p. Ministeriui Pirmininkui sumanymo steigti Vilniaus krašto reikalų tarybą ir dėl jos statuto projekto. VUB RS, f. 129–183, l. 1–2.

įvairių Lenkijos politinių grupių požiūrį į Lietuvą ir perduodavo šią informaciją delegacijos nariams.

Z. Žemaitis aktyviai dalyvavo Lietuvos Steigiamojo Seimo atstovų derybose su Vilniaus lenkų ir tautinių mažumų politinėmis grupėmis: tarpininkavo susitikimams su įvairiomis politinėmis grupėmis, parengė Lietuvos delegacijos siūlymus ir patarė, kokios taktikos laikytis derybų metu. Vis dėlto jo pastangos nedavė teigiamų rezultatų, nes, prasidėjus Lenkijos ir Lietuvos deryboms Briuselyje, tiesioginiai Kauno ir Vilniaus kontaktai tapo antraplaniai ir užsimezgę kontaktai nutrūko.

Būdamas Lietuvos Rytų komisijos pirmininku Z. Žemaitis bandė formuoti Lietuvos politiką Vilniaus klausimu. Komisijos iniciatyva Lietuvos Vyriausybė priėmė deklaraciją dėl Vilniaus, kurioje pirmą kartą buvo viešai pažadėta autonomija Rytų Lietuvos sritims, tačiau ji buvo paskelbta pavėluotai, o po rinkimų į Vilniaus Seimą ir Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos Lietuvos Rytų komisijos egzistavimas prarado aktualumą.

Šaltiniai

1. *Laisvė*. 1921, Nr. 6, 71, 73.
2. *Lietuva*. 1921, Nr. 6, 33, 58.
3. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Ministrų taryba. F. 923, ap. 1, b. 19.
4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Užsienio reikalų ministerija. F. 383, ap. 7, b. 92.
5. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Vytauto Didžiojo universitetas. F. 631, ap. 3, b. 852.
6. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius*. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga. F. 199, b. 22, 289.
7. *Lietuvos universiteto veikimo apyskaita 1922 02 16–1924 06 15*. Kaunas, 1925.
8. M. P. [ŽEMAITIS, Zigmas] *O przyszłość miasta Wilna i guberninji wileńskie*. Wilno, 1918, 17 p.
9. RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji* [Sud. MIKNYS, Rimantas]. Vilnius: Versus aureus, 2011, 486 p.
10. RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji* [Sud. MIKNYS, Rimantas]. Vilnius: Versus aureus, 2012, 458 p.
11. RÖMERIS, Mykolas. *Dienoraštis. 1921 m. lapkričio 8-oji – 1922 m. birželio 15-oji*. [Sud. MIKNYS, Rimantas]. Vilnius: Versus aureus, 2013, 341 p.
12. *Steigiamojo Seimo darbai*. Kaunas, 1920–1922, sąsv. 23, 32.
13. *Tėvynės sargas*. 1920, Nr. 2.
14. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*. Zigmas Žemaitis. F. 129, b. 155, 183.
15. Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmas]. *O unję Polsko-Litewską. Studium ekonomiczne, polityczne i kulturalne*. Wilno, 1920, 64 p.
16. Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmas]. *Próba pogodzenia Litwy z Polską. Notatki krytyczne*. Kowno, 1921, 52 p.
17. Z. Ž. [ŽEMAITIS, Zigmas]. *Przyszłe losy Wilna i Wileńszczyzny*. Wilno, 1922, 47 p.

Literatūra

1. BIRŽIŠKA, Mykolas. *Vilniaus golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*. Kaunas: Sąjungos Vilniui vaduoti leidinys, 1930, 658 p.
2. KUBILIUS, Jonas. *Matematika Lietuvos aukštosiose mokyklose 1921–1944 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, 196 p.
3. MARCINKEVIČIUS, Juozas; UMBRAŽIŪNAS, Kazimieras. Zigmas Žemaitis ir Vilniaus kraštas. *Zigmas Žemaitis*. [Sud. PIROČKINAS, Arnoldas]. Vilnius: Mokslas, 1979, 184 p.
4. MIKNYS, Rimantas. Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo. *Darbai ir dienos*, Nr. 40, Kaunas: Vytauto Didžioji universiteto leidykla, 2004, p. 201–211.
5. VEILENTIENĖ, Audronė. Augustino Voldemaro veikla užsienio politikos srityje Steigiamojo Seimo laikotarpiu. *Parlamento studijos*, Nr. 25, 2018, p. 78–139.
6. VEILENTIENĖ, Audronė. *Lietuvos Steigiamojo Seimo delegacijų veikla. Steigiamajam Seimui – 90*. Pranešimų ir straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 181–200.
7. VEILENTIENĖ, Audronė. Lietuvos visuomenės požiūris į Hymanso projektus ir pasikėsinimas į Ernestą Galvanauską. *Istorija*, 2016, Nr. 107, p. 56–85.
8. ŽEPKAITĖ, Regina. Buržuazinės partijos kai kurių užsienio politikos klausimų požiūriu. *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*. Vilnius: Mokslas, 1978, p. 198–222.
9. ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918–1922 m.)*. Vilnius: Mintis, 1973, 193 p.
10. ŽUKAS, Vladas. *Gyvenimas knygai. Vaclovas Biržiška*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, 582 p.

The Activity of Zigmas Žemaitis Seeking to Return Vilnius to Lithuania in 1920–1922.

Dr. Audronė Veilentienė

Kaunas University of technology, K. Donelaičio st. 73, Kaunas, Lithuania
E-mail: audrone.veilentiene@ktu.lt

Summary

This paper analyses the activity of Zigmas Žemaitis, a public figure, initiator and leader of Higher Courses in Kaunas, and later professor of the University of Lithuania (since 1930 – Vytautas Magnus University) seeking to return Vilnius to Lithuania in 1920–1922. Born and residing in East Lithuania, Žemaitis was well acquainted with the mindset and problems of the Polish-speaking

population of this region and he was convinced that only Lithuania could guarantee them adequate economic conditions and cultural rights. During the restoration of the state of Lithuania, Žemaitis started publishing books in the Polish language, in which he tried to influence the opinion of the Polish-speaking community of East Lithuania. This activity was noticed and positively assessed by the Lithuanian government. In 1920–1921 formal negotiations between Lithuania and Poland and informal ones between Lithuanian politicians and Polish political groups of the Vilnius region were launched. Žemaitis participated in the formal Lithuanian-Polish negotiations in Warsaw. In the course of unofficial talks with the Polish delegates he found out the opinions of different Polish political groups on Lithuania and channelled that information to the delegation leaders. In addition, Žemaitis took an active part in the negotiations between the Lithuanian Constituent Seimas and political groups of Vilnius Poles and national minorities. He acted as mediator in the meetings with different political groups, worked out proposals of the Lithuanian delegation and advised on the negotiations tactics. His efforts, however, failed to produce positive results, since with the start of the Polish-Lithuanian negotiations in Brussels, direct contacts between Vilnius and Kaunas ceased. Žemaitis as member of East Lithuania Commission, sought to form the policy of Lithuania on the Vilnius issue. Due to his initiative, the Lithuanian government passed the Declaration on Vilnius, where for the first time the autonomy for the East Lithuanian region was publicly promised, however, it was proclaimed with delay.

Gauta / Received 2020 08 26

Priimta / Accepted 2021 03 10